

خوانشی بر هنر کاشی‌نگاری در دوره قاجار (نمونه موردی محوطه شرقی کاخ گلستان)

مقاله پژوهشی (صفحه ۲۵۶-۲۳۷)

فهمیه تفکری^۱، ایمان میرشجاعیان حسینی^۲، علیرضا طاهری مقدم^۳

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد معماری داخلی موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران.

۲- استادیار گروه معماری موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران. (نویسنده مسئول)

۳- دانشجوی دکتری تاریخ تحلیلی و تطبیقی هنر اسلامی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

DOI: 10.22077/NIA.2024.7322.1832

چکیده

هنر قاجار با قرارگرفتن در سیر انتقالی از سنت‌گرایی به مدرنیته، دارای ویژگی‌هایی در زمینه محتوا و ماده است که همین موضوع، باعث جذابیت مطالعاتی آن شده است. هنر کاشی‌کاری نیز به‌عنوان یکی از هنرهای تزئینی این دوره، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. کاخ گلستان یکی از قدیمی‌ترین و مهم‌ترین بناهای سلطنتی دوره قاجار است که تزئینات کاشی‌کاری بسیاری دارد. کاشی‌های محوطه شرقی کاخ، همچون دفتری مصور، ویژگی‌ها و شرایط اجتماعی-سیاسی دوران قاجار را به نمایش گذاشته است. از این‌رو مطالعه و بررسی این نقش‌مایه‌ها، روشنگر بسیاری از مسائل مربوط به هنر دوره قاجار است و می‌توان با شناخت ویژگی هر یک، خلأ تحقیقاتی موجود را تا حدودی پوشش داد. به این منظور هدف این پژوهش، بررسی و طبقه‌بندی هر یک از نقش‌مایه‌های محوطه شرقی کاخ و واکاوی معنایی و نگارگری هر کدام در قالب جدول است. بر این اساس، پرسش‌های مطرح‌شده بدین ترتیب است: ۱. عناصر تصویری و نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در کاشی‌نگاره‌ها کدامند؟ ۲. منابع الهام و شیوه نگارگری مورد استفاده کاشی‌نگاران در کاخ چیست؟ روش تحقیق پژوهش حاضر کیفی و شیوه گردآوری اطلاعات، به‌صورت میدانی (عکاسی) و کتابخانه‌ای است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد در محوطه شرقی کاخ، نقش‌نگاره‌ها به هشت دسته کلی؛ نقش پرندگان، میوه‌ها، گل‌ها، حیوانات، زن، نقوش روایتی، مناظر و ساختمان‌ها تقسیم شده‌اند که هر کدام متأثر از فن عکاسی، نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای، تمبر و کارت پستال روایت و داستانی از دوره قاجار را شرح می‌دهند. پس از دسته‌بندی نقش‌نگاره‌ها دریافتیم که کاشی‌های متنوع و رنگارنگی به شیوه هفت‌رنگ و معرق، با اصول قرینه‌سازی نگارگری شده‌اند و با رعایت اصل پرسپکتیو و سایه‌وروشن، واقع‌گرایی زیادی را برای بیننده ایجاد کرده‌اند.

واژه‌های کلیدی: قاجار، کاخ گلستان، کاشی، نقش‌مایه، کاشی‌نگاری

1- Email: F.Tafakori@ferdowsmashhad.ac.ir

2- Email: i.mirshojaeianhosseini@ferdowsmashhad.ac.ir

3- Email: alirezataherimoghaddam@gmail.com

مقدمه

سلسله قاجار از سال ۱۲۰۸ تا ۱۳۴۳ هـ.ق. (۱۹۲۵-۱۷۹۴ م.) در ایران حکومت کرد (کیان‌مهر و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۱۲). شکل‌گیری معماری آن را می‌توان به دو مرحله زمانی شروع حکومت سلسله قاجار و پایتخت‌شدن تهران تا پایان حکومت محمدشاه و شروع سلطنت ناصرالدین‌شاه تا اواخر سلسله قاجار تقسیم کرد. بخش اول معماری متأثر از دوره صفویه و سبک اصفهانی و بخش دوم آن تلفیقی و برگرفته از سبک معماری نیمه دوم قرن ۱۸ و ۱۹ م. است. این معماری به‌عنوان نمادی از تجدد وارد کشور ایران شد و معماری آن را به‌شدت تحت تأثیر قرار داد (رضایی نبی و صالحی تبریزی، ۱۳۹۱: ۶). این دوران به پشتوانه قوانین ساختمان‌سازی دوره‌های قبل، اصول، قوانین و ابداعاتی در زمینه معماری به دست آورد که نقش‌نگاره‌های دیواری نیز از این نوآوری‌ها بی‌بهره نبود. ایران تحت نفوذ عوامل متعددی به سوی فرهنگ و نگرش غرب رو کرد و با ورود هنرمندان اروپایی به ایران، هنر و به‌خصوص نقاشی دچار تغییراتی شد. مجموعه کاخ گلستان، یادگاری به‌جای‌مانده از ارگ تاریخی تهران با قدمتی بالغ بر ۴۴۰ سال یکی از مجموعه‌های تاریخی منحصربه‌فرد ایران در عصر قاجار است. این کاخ در دوم تیر ۱۳۹۲ و در سی و هفتمین اجلاس سالانه کمیته میراث سازمان یونسکو به‌منزله میراث بشری به ثبت جهانی رسیده است. کاخ گلستان از بناهای سلطنتی قدیمی است که در زمان ناصرالدین‌شاه شکل کنونی را به خود اختصاص داده است. سرتاسر دیواره‌های محوطه بیرونی این بنا با کاشی‌های رنگارنگ به‌صورت هفت‌رنگ و به‌شیوه زیرلعابی نقاشی شده‌اند که هریک از نقش‌مایه‌ها داستانی را روایت می‌کند. از این‌رو نقش‌های موجود در کاشی‌های کاخ گلستان نمونه‌ای مناسب در جهت شناخت هنر دوره قاجار به شمار می‌آید. هدف این پژوهش، بررسی و طبقه‌بندی هریک از نقش‌مایه‌های محوطه شرقی کاخ و واکاوی معنایی و نگارگری هر کدام در قالب جدول است. بدین منظور پرسش‌های پژوهش عبارتند از: ۱. عناصر تصویری و نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در کاشی‌نگاره‌ها کدامند؟ ۲. منابع الهام و شیوه نگارگری مورد استفاده کاشی‌نگاران در کاخ چیست؟ کاربرد کاشی در معماری دوره قاجار از جایگاه

خاصی برخوردار بوده است و از سوی دیگر طبق پیشینه پژوهش، کاشی‌کاری به‌صورت متداول و مکرر در این دوره، موضوع تحقیق بسیاری از پژوهشگران بوده است؛ بنابراین ضرورت دارد پژوهشی در باب معرفی بیش از پیش نقوش کاشی‌کاری قاجار و شناخت مضامین و مطالعه ویژگی‌های نقش‌نگاره‌های محوطه شرقی کاخ گلستان انجام گیرد تا در رابطه با زوایای ناشناخته این هنر فهمی عمیق و جزئی صورت پذیرد.

روش تحقیق

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده می‌توان گفت تحقیق جامعی درباره نقش‌نگاره‌های محوطه شرقی کاخ گلستان انجام نشده است. بر این اساس پژوهش حاضر با روش کیفی صورت گرفته و جمع‌آوری اطلاعات از میان منابع معتبر کتابخانه‌ای استخراج شده است. جامعه آماری و تعداد نمونه مورد بررسی در این پژوهش، ۸ دسته کلی نقش‌نگاره‌های محوطه شرقی کاخ گلستان (دیواره بیرونی کاخ شمس‌العماره) است که به‌علت گسترده‌ترین سطح یکدست پوشیده از نقش‌نگاره‌های متفاوت، از میان بخش‌های دیگر بیرونی کاخ، برای مطالعه هدفمند، مورد بحث قرار گرفته است. یافته‌ها و شرح تصاویر به طریق میدانی و مشاهده مستقیم از نقش‌نگاره‌ها پس از شناسایی، مطالعه و تحلیل، جمع‌آوری شده است. شیوه تجزیه و تحلیل کیفی است.

پیشینه پژوهش

در خصوص پیشینه و سوابق موضوعی پژوهش باید اذعان داشت که در زمینه تاریخ معماری دوره قاجار، کاخ گلستان و نقاشی‌های آن، تحقیقات گسترده‌ای توسط پژوهشگران صورت گرفته است. این پژوهش‌ها شامل: مطالعات عمومی دوره قاجار و همچنین بررسی مضامین و نقاشی‌های انجام‌شده روی کاشی‌هاست. حشمتی و دولت‌آبادی (۱۳۹۹) در مقاله «مقدمه‌ای بر شناخت معماری کاخ‌های تهران در دوره قاجار» به این نتیجه رسیدند که با وجود تأثیرگذاری معماری غرب در این دوره، کماکان معماری این دوره برپایه اصول بنیادین معماری ایرانی-اسلامی، مانند اصل درون‌گرایی، محرمیت و...

مبانی نظری

۱. دوره قاجار

دوره قاجار را می‌توان به دو مرحله زمانی؛ یعنی از ابتدای شروع حکومت سلسله قاجار تا پایان حکومت محمدشاه و از ابتدای سلطنت ناصرالدین‌شاه تا اواخر سلسله قاجار تقسیم کرد (رضایی نیبی و صالحی تبریزی، ۱۳۹۱: ۶). آقامحمدخان قاجار بلافاصله پس از مرگ لطفعلی‌خان زند، شهر تهران را به تصرف خود درآورد و یک سال پس از جنگ‌های فراوان، مقارن با نوروز ۱۲۱۰ هـ.ق. تهران را پایتخت اعلام کرد (شمیم، ۱۳۸۷: ۴۱). بناهای زیادی از دوره آقامحمدخان وجود ندارد؛ زیرا وی بیشتر در جنگ و کشورگشایی به سر می‌برد تا ساخت‌وساز و آبادانی کشور (حشمتی و دولت‌آبادی، ۱۳۹۹: ۱۷۰). پس از آقامحمدخان، فتحعلی‌شاه قاجار پادشاه شد. فتحعلی‌شاه در جهت توسعه و بازسازی کاخ‌ها به پیشبرد هنرهایی اعم از نقاشی و کاشی‌کاری اقدام کرد. در این زمان پیکرنگاری و نقاشی گل‌ومرغ برای مرقعات و یا فروش رونق گرفت (آزند، ۱۳۸۹: ۷۷۹). نقاشی در زمان فتحعلی‌شاه، یکی از مهم‌ترین هنرهایی است که مورد توجه بسیاری از هنرمندان قرار گرفت. در دوره پادشاهی فتحعلی‌شاه، عباس‌میرزا در جهت پیشرفت فرهنگ و تمدن کشور، تلاش‌های بسیاری کرد. بعد از عباس‌میرزا، محمدشاه فرزند ارشد او به همراه وزیر خود میرزا ابوالقاسم قائم‌مقام فراهانی از تبریز به تهران آمد و در سال ۱۲۵۰ هـ.ق. به نام محمدشاه قاجار حکومت را به دست گرفت (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۴۹). در زمان محمدشاه سیاست‌ها و مداخلات کشورهای اروپایی باعث رشد و نمو فرهنگ و هنر غربی شد و با افزایش ارتباط ایران و اروپا، ضرورت فراگیری بعضی فنون پیش گرفته شد. از این‌رو محصلانی، از جمله ابوالحسن غفاری، نقاش دربار و میرزا رضا را برای یادگیری فنون و هنر به کشورهای اروپایی فرستاد. در این دوره عناصر تشکیل‌دهنده شهر تهران رشد چشمگیری کرد (عدل و اورکاد، ۱۳۷۷: ۱۷) و تحولات فرهنگی، هنری و ادبی زیادی رخ داد. هنر عکاسی در سال ۱۲۷۰ هـ.ق. توسط ژول رشیار فرانسوی به ایران وارد شد؛ چنان‌که در کاشی‌های این عصر طرح‌هایی مانند پرتره عکاسی‌شده از شخصیت‌های مهم مملکت یا برخی مناظر طبیعی و حیوانات مشاهده

استوار بوده است و یافته‌های رضایی انور (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی طرح کاشی‌کاری دوره قاجار در تهران (مطالعه موردی: کاخ موزه گلستان)» حاکی از آن بود که طرح کاشی‌کاری در دوره قاجار از تنوع زیادی برخوردار است و کاربرد آن‌ها نیز علاوه بر اماکن مذهبی (به‌خصوص دوره صفوی) در مکان‌هایی مانند مدارس، خانه‌های اعیانی، تکایا، مراکز آموزشی و کاخ‌ها نیز دیده می‌شوند. نتایج مطالعات کیان‌مهر و دیگران (۱۳۹۹) در مقاله «مطالعه سیر تحول نقوش قواره‌بری در مجموعه کاخ‌های گلستان» حاکی از آن است که نوع کاربری بناها، سلیقه بانی، تأثیر شاخص‌های اجتماعی و... سبب تحولاتی در طرح، نقش و دیگر ویژگی‌های هنری آثار شده است. آزند (۱۳۸۹) در مقاله «نگارگری ایران» کاشی‌نگاری را به‌عنوان زیرمجموعه دیوارنگاری مطرح کرده و کاربرد وسیع کاشی را در دوره قاجار، در حمام‌ها، مدارس و کاخ‌ها دانسته است. مقاله میرعزیزی (۱۴۰۰) با عنوان «بررسی تأثیرات ادبیات غنایی بر نقوش کاشی‌نگاره‌های هفت‌رنگ موجود در کاخ‌موزه گلستان» بر آن است که ادبیات به‌طور کلی می‌تواند برای هنرمند کاشی‌نگار، هم از نظر آموزش و هم منابع الهام سودمند باشد؛ مشروط به آنکه هنرمند بتواند قواعد حاکم بر ساختار اثر ادبی را شناسایی کند و به شیوه‌ای که نویسنده یا شاعر کوشیده است از طریق آن پیام خود را طرح کند، پی ببرد. بمانیان و دیگران (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نوآوری و تحولات تزئینات و نقوش کاشی‌کاری مسجدمدرسه‌های دوره قاجار» به این نتیجه رسیدند که تأثیرپذیری مستقیم هنر و معماری ایران، از تحولات فرهنگی و دانش‌های جدیدی است که در ایران شکل گرفت که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به اختراع و ورود فن عکاسی، نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای، کاربرد فراوان تمبر در ارسالات پستی و کارت‌پستال‌های اروپایی به ایران اشاره کرد. پیشینه پژوهش حاکی از آن است که پژوهش منسجم و مجزایی در ارتباط با نقش‌نگاره‌های محوطه شرقی کاخ گلستان صورت نگرفته است و نوآوری پژوهش حاضر در این است که پس از بررسی نقش‌نگاره‌های محوطه شرقی کاخ گلستان، به بررسی جزئی هر کدام به‌صورت موردی و بررسی معنایی و شیوه نگارگری هر کدام پرداخته شده است.

فرهد، ۱۳۹۶: ۵۱۳). این کاخ تزئینات گوناگون و متنوعی را با نقوش گل و بوته، منظره، صحنه‌های تابلویی به شکل طاق نما و قاب‌بندی‌های مربع، مستطیل و بیضی به خود اختصاص داده است. گسترده‌ترین سطح یکدست پوشیده از کاشی‌های زیرلعابی و هفت‌رنگ در سراسر دیوارهای کاخ شمس‌العماره و در بخش شرقی کاخ گلستان مشاهده می‌شود.



تصویر ۱. نقشه راهنمای کاخ گلستان (tehranica.info/attraction)

۲. کاشی‌نگاری در دوره قاجار

هنر قاجار به اعتقاد بسیاری از صاحب‌نظران، با تحولات زمانه خویش روبه‌رو شده و آخرین هنر بازمانده عصر طلایی هنر اسلامی به شمار می‌رود. همه هنرها در گذر زمان دچار تحول می‌شوند و در این تحولات بر عوامل بسیاری تأثیر می‌گذارند؛ اما هنر دوره قاجار بیش از هنر دوره‌های دیگر در جریان‌های مختلف اثر گذاشته است. هنر در دوره قاجار، به‌خصوص هنر نقاشی، از یک‌سو در ارتباط با سنت‌های قبل از خود و از سوی دیگر با افزایش ارتباط ایران و اروپا، با حال و هوای جدید روبه‌رو شده است. دیوارنگاری در دوره قاجار به تبع دیوارنگاری دوره صفویه و زندیه، بر روی دیوار بناها جلوه‌گر شد. این هنر را می‌توان یکی از ماندگارترین حرکت‌های مردمی در عرصه نگارگری به شمار آورد (سیف، ۱۳۷۹: ۱۷-۱۸). کاشی‌نگاری نوعی نقاشی دیواری به شمار می‌رود که سهم قابل‌توجهی از تصاویر را در خود جای داده است. این هنر بهترین و عالی‌ترین شیوه‌ای است که ایرانیان برای تزئین و آرایش ساختمان‌ها ابداع کردند. کاشی‌نگاری در این دوره، از نیمه دوم قرن ۱۳ هـ.ق. به‌ویژه با شروع پادشاهی ناصرالدین‌شاه قاجار، بسیار گسترده‌تر، برای آراستن دیوارهای خارجی و داخلی قصرها، بناهای دولتی و منازل مورد استفاده

می‌شود. همچنین نگاره‌ها حالت واقع‌گرا شدند و اصول عمق میدان (پرسپکتیو) و سایه‌روشن در بسیاری از آن‌ها دیده شد (ذکاء، ۱۳۷۶: ۱۴-۴). آشنایی ایرانیان با تمبر، به‌عنوان یکی از مظاهر پست جدید، از طریق کشورهای همسایه صورت گرفت. اولین نمونه‌های تمبر در ایران با علامت رسمی ایران و طرح شیروخورشید، توسط آلبرت بار، طراح فرانسوی تهیه شد. به‌مرور زمان از تصویر چهره شاهان قاجار، تمبرهای گوناگون طراحی شد. برخی از نقش‌نگاره‌های دوره قاجار برگرفته از طرح تمبرهاست که خود اقتباس از نمونه‌های اروپایی است (بمانیان و دیگران، ۱۳۹۰: ۴۰). یکی دیگر از عوامل مؤثر در نگاره‌های ایران، ورود کارت‌پستال‌های اروپایی به ایران است. کارت‌پستال با اندکی تأخیر در اواسط سده ۱۳ هـ.ق. وارد ایران شد و تأثیر بسیاری در نقوش کاشی‌کاری گذاشت (افشارمهجر، ۱۳۸۴: ۷۶). تصاویر الهام‌گرفته از آن‌ها تبدیل به سوژه‌هایی شده است و نمونه‌هایی از این کاشی‌نگاره‌ها در کاخ‌موزه گلستان قابل مشاهده است. از ویژگی‌های اساسی هنر تاریخی این دوره، ارتباط آن با ادبیات به‌ویژه ادبیات غنایی است؛ کاشی نیز به‌عنوان هنری که زیننده کتب ادبی در ایران است، از این قاعده پیروی می‌کند. کاشی‌نگاران این عصر، مضامین بسیاری را از داستان‌های متفاوت به تصویر کشیده‌اند و توانسته‌اند نقش‌ها را محسوس‌تر و ملموس‌تر نمایش دهند. در دوره قاجار با رواج هنر کاشی‌کاری و کاشی‌نگاری، بسیاری از کاخ‌ها و خانه‌های باشکوه، بستر نمایش این هنر شدند که یکی از باشکوه‌ترین بناها، به‌عنوان تنها بخش باقی‌مانده از ارگ تاریخی تهران، کاخ و باغ گلستان است. ناصرالدین‌شاه در مدت ۲۶ سال، از ۱۲۸۴ تا ۱۳۱۰ هـ.ق. به‌قدری عمارت‌های کاخ گلستان را تغییر داد که دیگر اثر چندانی از آثار دوره فتحعلی‌شاه باقی نماند. کاخ‌موزه گلستان با قدمتی که از لحاظ حافظه تاریخی به ۴۴۰ سال می‌رسد، در ۱۱ بهمن ۱۳۳۴ به‌عنوان مهم‌ترین بنای قاجاری و اولین اثر ثبت جهانی در تهران، گنجینه و مرجع باصالتی از نقوش کاشی‌نگاری به حساب می‌آید. این مجموعه نه تنها بیانگر بخش مهمی از تاریخ هنر این مرز و بوم است؛ بلکه به‌واسطه اتفاق‌ها و رخداد‌های تاریخی فوق‌العاده، مانند انقلاب مشروطه و تبعات ناشی از آن، به بخشی از تاریخ ایران تبدیل شده است (پنجه‌باشی و

کاربرد نقش‌های متنوعی از این گروه همچون نقش‌های گیاهی، جانوری، انسانی و هندسی است که در کنار هم قرار گرفته‌اند. کاشی در این قسمت تداعی‌کننده یک بوم نقاشی است که روی آن انواع نقوش طبیعی، مانند گل‌ها، میوه‌ها، موضوعات بزمی و رزمی و ساختمان‌هایی به شیوه معماری اروپا، مانند کلیساها گاه دوبعدی و گاه سه‌بعدی نمایش داده شده و با تکنیک‌های ماهرانه نور و سایه‌اندازی ترسیم شده است. نور و سایه در نقش‌مایه‌ها بر روی عمق و پرسپکتیو تأثیر گذاشته و جلوه‌های ویژه‌ای را ایجاد کرده است. کاشی‌کاران در این قسمت تلاش کردند تا هرچیز زیبایی را که در طبیعت می‌دیدند و هر باور و داستان عامیانه‌ای را که در ذهن مردم جای داشت و سینه‌به‌سینه و نسل‌به‌نسل منتقل می‌شد، به‌صورت واقع‌گرایانه یا انتزاعی روی کاشی نقش کنند. همان‌طور که در تصویر مشاهده می‌کنید، تنوع رنگ و نقش در کاشی‌ها از دور به‌وفور دیده می‌شود.



تصویر ۲. کاشی‌نگاری‌های محوطه شرقی باغ گلستان (نگارنده)

نقش‌مایه‌های این محوطه را می‌توان به هشت دسته کلی و ۲۰ دسته جزئی طبقه‌بندی کرد که به‌شیوه هفت‌رنگ یا معرق با دقت و ظرافت زیادی، به‌صورت قرینه، با طیف رنگی مورد استفاده در دوره‌های قبل و رنگ‌های جدیدی مانند صورتی، ارغوانی و نارنجی به تصویر کشیده شده است و هرکدام از نقش‌ها و لایه‌های هنری تصویرشده، داستان و روایتی را توصیف می‌کند. نقش‌مایه‌ها همچون موج‌ها، یک‌به‌یک به دنبال هم می‌آیند و انتظامی معین را نمایش می‌دهند. این کاشی‌ها با رنگ‌های متنوع، اغلب نماینده مفهوم و طرح تداوم فضایی مثبت هستند که به‌شکل‌های مشابه تکرار می‌شوند و به میانجی دست‌مایه‌های جدید و متغیرهای زیرکانه، خود مبین وحدتند. در جدول ۱ به دسته‌بندی نقش‌ها و منابع الهام نقش‌نگارها پرداخته شده است.

قرار گرفت. هنر قاجار در پی حفظ هنر اصیل و سنتی خود، از یک‌سو و با تجددگرایی و اقتباس از هنر غربی از سوی دیگر، هنری متفاوت با هنرهای پیش از خود فراهم کرد. هنر قاجار در پی رسیدن به هنر نو جسارت می‌کند، ساختارها را می‌شکند و نقش‌ها را در هم می‌آمیزد؛ به‌طوری‌که این آثار چشم هر بیننده و اهل هنری را به خود جلب می‌کند. مضامین رایج در نقاشی‌های قاجار عبارتند از: مضمون سیاسی و حماسی که با به‌رخ‌کشیدن جلال و شکوه پادشاه، سران و قبایل همراه است؛ مضمون احساسی-شهوونی که برای تحریک احساسات و حس زیبایی‌شناسی، با به‌تصویر‌کشیدن پیکره‌های عریان به کار رفته است؛ مضمون مذهبی و داستانی که شامل تصاویر شمایی با رویکرد مذهبی و حماسی است و نقوش تزئینی که شامل نقوش گیاهی، هندسی و اسلیمی، مناظر ساختمانی شهری و روستایی، حیوانات و پرندگان است (حاتم، ۱۳۸۷: ۳۶). از مهم‌ترین خصوصیات کاشی‌های دوره قاجار، طیف رنگ‌های گسترده نقش‌هاست که به‌صورت، کاشی معرق، نقاشی روی لعاب، نقاشی زیرلعاب و هفت‌رنگ نمایش داده شده است (ریاضی، ۱۳۹۵: ۳۲). گاهی رنگ‌مایه‌های قرمز در پوششی از طلایی و نارنجی و خودی، خیره‌کننده و نوازشگر است و گاهی رنگ زرد و سفید و آبی، استادانه با نقوش پیچکی و گل‌های ریز مستور می‌شوند و به تعادلی عجیب میان سطح و نقش دست می‌یابند. به اعتقاد بسیاری از صاحب‌نظران و پژوهشگران، کاشی‌نگاران این دوره تلاش داشتند هرچیز زیبایی را که در طبیعت می‌دیدند و هر باور و داستان عامیانه‌ای را که در ذهن مردم جای داشت و سینه‌به‌سینه و نسل‌به‌نسل منتقل می‌شد، به‌صورت واقع‌گرایانه یا انتزاعی، با توجه به نوع بنا، روی کاشی نقش کنند (همان: ۵۴).

۳. کاشی‌نگاری محوطه شرقی کاخ گلستان

محوطه کاخ، شامل دیوارهای اطراف و نمای بیرونی مجموعه است که از چشم هیچ بیننده‌ای پنهان نیست. ارتفاع این دیوار ۳۵ متر است و به دستور ناصرالدین‌شاه در سال ۱۲۸۲ در ضلع شرقی مجموعه کاخ گلستان توسط شخصی به نام معیرالممالک طراحی شده است و به‌وسیله استاد بزرگ معماری در آن زمان، استاد علی‌محمد اصفهانی ساخته شده است (پنجه‌باشی و فرهد، ۱۳۹۶: ۵۱۵). دلیل انتخاب این محوطه،

جدول ۱. منابع الهام نقش‌نگاره‌ها (نگارنده)

تمبرها، کارت پستال، عکس‌ها و نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای اواخر دوره قاجار			انواع نقش‌نگاره‌ها
			۱. نقش پرندگان (طراحی شده در قابی جداگانه، ترکیب با گیاهان و ترکیب با میوه‌ها)
بمانیان و دیگران، ۱۳۹۰	سیف، ۱۳۷۹: ۱۴۰	آژند، ۱۳۸۹: ۶۸۹	
			۲. نقش میوه‌ها (طراحی شده در قابی جداگانه، ترکیب با گیاهان و گل‌ها)
بمانیان و دیگران، ۱۳۹۰	www.Nlai.ir	سیف، ۱۳۷۹: ۱۳۰	
			۳. نقش گل‌ها (طراحی شده در قابی جداگانه، در گلدان‌های بزرگ با پایه و یا بدون پایه، به صورت پیچک در اطراف یا در حاشیه)
www.Nlai.ir	سیف، ۱۳۷۹: ۱۳۵	آژند، ۱۳۸۹: ۶۸۹	
			۴. نقش حیوانات
ابراهیمی، ۱۳۴۸: ۸۶	عبدالحسینی و حامدی، ۱۳۹۹		
			۵. نقش زن (طراحی شده در قالب فرشته، طراحی شده در قالب خورشید)
www.Qajarwoman.org	عبدالحسینی و حامدی، ۱۳۹۹	بمانیان و دیگران، ۱۳۹۰	
			۶. نقوش (روایتی از جنگ بین دو فرد و یا شکار، تصویر بزم و شادی افراد)
رهنورد، ۱۳۸۶: ۳۳۰		زارعی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۵۷	

تمبرها، کارت پستال، عکس‌ها و نقاشی‌های قهوه‌خانه‌های اواخر دوره قاجار		انواع نقش‌نگاره‌ها
 <p>فرش باف ابریشمی و حقیقت‌طلب، ۱۳۹۵: ۴۱ و ۸۶</p>	 <p>ابراهیمی، ۱۳۴۸: ۸۶</p>	۷. نقش مناظر و ساختمان‌ها

۱-۳. نقش‌نگاره‌های هندسی

می‌شود که تقاطع آن‌ها جای نقاط ثانویه را تعیین می‌کند و با توالی منظمی در سطح تکرار می‌شوند. اکثر این نقوش در شکل‌های هندسی، مانند مربع یا مستطیل یا چندضلعی ساخته می‌شوند و طرح‌های مختلفی را به وجود می‌آورند که انعطاف‌پذیر است و اجرای آن‌ها در مکان‌ها و فواصل مختلف میسر است. همان‌طور که در جدول ۲ مشاهده می‌کنید، این نقوش با تکنیک معرق به اجرا درآمده‌اند و نقش‌مایه‌های مهم هندسی آن‌ها شامل مربع، مثلث، لوزی و مستطیل است.

در معماری، پیروی کامل از اصول هندسی در نقش‌ها و نمادها، مبنای هماهنگی و نظم است که از ویژگی‌های هنر اسلامی به شمار می‌رود و به انسان امکان کاوشی ژرف‌تر می‌دهد (رضایی انور، ۱۳۹۹: ۱۱۶). در این تزئینات هر طرح با ترسیم شبکه‌های هندسی آغاز می‌شود و سپس نقاط بر روی شبکه، طبق روابط هندسی درون آن به واحدهای مشخصی تقسیم می‌شود و برای متصل کردن این نقاط، خطوطی رسم

جدول ۲. نقش‌نگاره‌های تزئینی دیوار شرقی محوطه کاخ گلستان (نگارنده)

نوع کاشی	نقش‌نگاره‌های کاشی	ابعاد (سانتی‌متر)	بالت	شیوه نگارگری
معرق		۲*۷ ۲*۲ ۴*۹		تشکیل دوازده‌ضلعی غیرمنتظم، اصول هندسی ساده، ترکیب مربع و مستطیل، تکرار و گسترش اشکال، تقارن در بین اشکال، بدون حجم‌پردازی، خطوط تخت و سالید
		۲*۲ ۲*۳		تشکیل شمشه‌های چهارضلعی متفاوت و متقارن، ترکیب کاشی‌های مستطیل و مربع، استفاده از تکنیک سایه‌روشن، بدون حجم‌پردازی، خطوط تخت و سالید
		-		تشکیل شمشه‌های دایره، ترکیب شش‌ضلعی و لوزی، تداعی وحدت در کثرت و کثرت در وحدت (مؤمنی لندی و چیت‌سازیان، ۱۳۹۵: ۸)، ترکیب اشکال راست گوشه و نرم، قرینگی، استفاده از خطوط تخت و سالید

۲-۳. نقش پرندگان

است؛ اما نقش انواع پرندگانی همچون طاووس، قو و بلبل با پر و بال‌های زیبا به‌وفور استفاده شده و در کنار نقوش گیاهی و لابه‌لای درختچه‌های پر از گل، ترکیب دلپسندی را به وجود آورده است (بمانیان و دیگران، ۱۳۹۰: ۴۰). پرنده درمعنای کلی،




دسته‌ای دیگر از نقوش رایج در کاشی‌نگاری‌های کاخ گلستان، نقش پرندگان است که انواع آن، در جدول ۳ به تصویر کشیده شده است. نقوش حیوانی کم‌وبیش در آثار هنری به کار رفته

جامعه، گویای ویژگی‌های فرهنگی و موردپسند زمانه قاجار است. به عقیده گروهی از پژوهشگران، تصاویر پرندگان در میان گل‌ها و بوته‌ها متأثر از آثار گل‌ومرغ و تحت تأثیر کارت‌پستال‌های غربی است که پیشینه آن‌ها به اواخر عهد صفوی، زندیه و نیمه نخست قاجار می‌رسد (بمانیان و دیگران، ۱۳۹۰: ۴۳).

نمادی از رهایی و آزادی است و انعکاس آن در کاشی‌نگاری و در میان طرح‌های اسلیمی و ختایی، تمثیل و جلوه‌ای از بهشت است (صباغ‌پور و شایسته‌فر، ۱۳۸۹: ۴۰). ترسیم پرندگان در باغ و بوستان ممکن است معنایی آشکار نداشته باشد؛ اما به دلیل همگانی‌شدن نقاشی گل‌ومرغ میان هنرمندان و مخاطبان در

جدول ۳. نقش انواع پرندگان در دیوار شرقی محوطه کاخ گلستان (نگارنده)

نوع کاشی	تصویر پرندگان	ابعاد (سانتی‌متر)	پالت	شیوه نگارگری
هفت رنگ		۱۵*۱۵		نمایش طوطی درون قفس که بین پیچک‌ها و گل‌ها محصور شده است، استفاده از حجم‌پردازی، واقع‌گرایی، برگرفته از حکایت مثنوی مولانا (طوطی نمودار جان علوی پاک و مجرد و قفس مثال تن) است (یزدانی و خسروی بیژانم، ۱۴۰۰: ۱۶۴). استفاده از رنگ‌های متنوع
		۱۵*۱۵		نمایش هددهد تاج‌به‌سر با پس‌زمینه آبی فیروزه‌ای، هددهد فربه، رها و درحال فرودآمدن با بال‌های نیم‌باز، نوک قرمز و نگاهی نافذ، پرنده‌ای با نماد راهنمای روحانی، استفاده از تکنیک حجم‌پردازی و سایه‌اندازی، ابعاد طبیعی و واقعی، استفاده از پرسپکتیو
		۱۵*۱۵		ترسیم لک‌لک‌ها در یک کادر بسته بیضی‌شکل، جداکردن کادر از پس‌زمینه، دو لک‌لک روبه‌روی هم، در حال ماهی‌گیری از دریاچه، اشاره‌های نمادین به عنصر آب، رنگ‌پردازی با استفاده از رنگ‌های کم‌رنگ و ملایم، حجم‌پردازی بدن لک‌لک‌ها با تکنیک سایه‌روشن، استفاده از عمق دید و پرسپکتیو
		۱۵*۱۵		گنجشک‌ها میان انبوهی از شاخ‌وبرگ‌ها و غنچه‌های کوچک رنگی با بال‌های کاملاً باز، تداعی فصل بهار، نماد شیدایی و شیفتگی، مظهر جمال‌پرستان و نماد زیبارویان برون‌نگر (یزدانی و خسروی بیژانم، ۱۴۰۰: ۱۶۵)، نمایش بلبل‌های کوچک به‌صورت قرینه، استفاده از حجم‌پردازی مینیمال و پرسپکتیو، تضاد رنگی
		۱۵*۱۵		ترسیم طاووس با بال‌های باز، ایستاده و سرکشیده با نگاهی به افق، نیمه‌ایستاده و چشمانی بسته، ترسیم در پس‌زمینه، طاووس نمادی از بهشت، نماد تولد دوباره و ابدیت، دارای صفات عفت، خودپسندی و تکبر (دهخدا)، استفاده از تکنیک سایه‌روشن، حجم‌پردازی، تضاد، کنتراست رنگ بین طاووس و پس‌زمینه

نوع کاشی	تصویر پرندگان	ابعاد (سانتی‌متر)	پالت	شیوه نگارگری
هنر رنگ		۱۵*۱۵		ترسیم مرغابی‌ها با استفاده از تکنیک حجم‌پردازی در بین گل‌ها و شکوفه‌های ریز پس‌زمینه، نماد پاکی و درستکاری، پایبند به رفتارهای آیینی (فربود و سهیلی‌راد، ۱۳۸۲: ۳۶)، نمایش مرغابی‌ها به صورت قرینه، نشسته، پشت‌به‌هم، با نگاهی به پایین در دوطرف گلدان بزرگ گل با ابعاد غیرواقعی، استفاده از سایه‌روشن و کنتراست رنگ
		۱۵*۱۵		نمایش گنجشک بر روی شاخ‌وبرگ درختان به صورت نشسته با افق دید یکسان، ترکیب گل‌ومرغ، یکی فریه و دیگری لاغر، یکی نشسته و دیگری ایستاده، تأثیر آشنا بر ادبیات و شعرهای عرفانی، مظهر دنیاپرستی، استفاده از تکنیک سایه‌اندازی و حجم‌پردازی، سایه‌روشن، بدون قرینگی و با ابعاد واقعی

۳-۳. نقش میوه

آن از دیرباز برای ایرانیان باارزش بوده است، نمی‌توان حضور فراوان میوه‌ها را به‌عنوان یکی از مضامین اصلی در هنر قاجار بی‌ارتباط با فرهنگ خوراک ایرانیان دانست (خوبی و لاری، ۱۳۹۷: ۳۱). میوه‌ها به‌صورت خوشه‌ای و یا در قاب دایره‌ای درون ظرف ترسیم شده و با ترکیب‌بندی‌های متنوع، در بین گل‌ها و پرندگان در سطح گسترش پیدا کرده‌اند.

میوه از دیگر نقش‌های کاشی محوطه است که در جدول ۴ به تصویر کشیده شده و شامل انگور، سیب، انار، انجیر، گلابی، گندم و هندوانه است. میوه به تقلید از نقاشی‌های غربی به یکی از مضامین اصلی بدل شد تا مفهوم طبیعت بی‌جان اروپایی را نمایش دهد. از آنجاکه خوراک و فرهنگ

جدول ۴. نقش انواع میوه‌ها در دیوار شرقی محوطه کاخ گلستان (نگارنده)

نوع کاشی	تصویر نقوش	ابعاد (سانتی‌متر)	پالت	شیوه نگارگری
هنر رنگ		۱۵*۱۵		قرارگیری میوه بر روی گلدان در میان ستون‌های پیچکی شکل با پس‌زمینه سفیدرنگ، گلابی به‌عنوان شاه میوه، انار نماد میوه‌های بهشتی و مظهر باروری و برکت (خوبی و لاری، ۱۳۹۷: ۳۵)، استفاده از حجم‌پردازی و واقع‌گرایی، سایه‌روشن و تضاد رنگی
		۱۵*۱۵		ترکیب میوه با گل و مرغ درون کادر بسته بیضی‌شکل، نشستن مرغ بر روی میوه در حال آوازخوانی، گل و گیاهان اطراف آن، سیب در مکاتب عرفانی نماد شناخت و معرفت (شوالیه و گربران، ۱۳۸۵: ۶۹۹)، تجمع میوه‌ها و گل‌های رنگی، استفاده از تکنیک سایه‌اندازی در میوه، حجم‌پردازی غیرطبیعی، بدون قرینگی، دارای عمق دید و کنتراست رنگی

<p>ترسیم خوشه‌های کامل انگور به‌صورت تزئینی و آویخته در کنار پایه گلدان با تکنیک حجم‌پردازی دانه‌های آن، انگور مظهر شادی و خرمی، باروری و زندگی (شریفی، ۱۳۸۸: ۲۱۸)، رعایت اصل تقارن در تصویر، کاربرد رنگ‌های مکمل در کنار هم و ابعاد غیرطبیعی</p>		<p>۱۵*۱۵</p>		هفت‌رنگ
<p>نمایش نصف هندوانه به‌صورت تزئینی همراه با چاقویی درون آن، محاط‌شده در قاب دایره‌ای و تزئینی با پس‌زمینه سفید به همراه گل و برگ، استفاده از تکنیک سایه‌روشن برای برجسته‌شدن تصویر، کاربرد رنگ‌های مکمل در کنار هم، ابعاد واقعی، بدون قرینگی</p>		<p>۱۵*۱۵</p>		

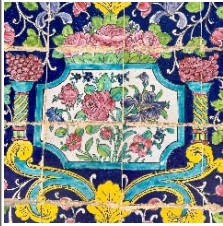

مشابهی ندارند؛ بلکه هرکدام در ساختار و قالب‌های متفاوتی طراحی شده‌اند (بمانیان و دیگران، ۱۳۹۰: ۴۰). نقوش گیاهی در این کاشی‌ها، عالی و بارورند که گاه در قاب‌بندی‌هایی به‌صورت ترنج و سرترنج و گاه به‌شیوه طبیعی، با الهام از درختچه‌ها و بوته‌های گل و گلدان با رنگ‌های ویژه دوره قاجار ترسیم شده‌اند. مشخص‌ترین عناصر طرح کاشی‌ها، شامل اجزایی مثل گل شاه‌عباسی، گل اناری، گل نیلوفر، شاخ و برگ، اسلیمی (اسلامی)، ختایی، بته، ماهی و گل سرخ، درخت سرو (کاج)، ابر و غیره است. وجود گل و گلدان در میان تصاویر با نگاهی کاملاً ناتورالیستی قابل تأمل و توجه است؛ چنان‌که گویا هنرمند درصدد ایجاد فضایی آرمانی و رویایی بوده است. در جدول ۵ نمونه‌هایی از نقش گل و گیاه به تصویر کشیده شده است.

۳-۴. نقش گل و گیاه

در دوره قاجار، هنرمندان با گرایش طبیعت‌گرا و با تأثیرپذیری از غرب و طبیعت آن، کاشی‌هایی با جزئیات و ریزه‌کاری‌های زیاد، تمثیلی از بهشت را نشان می‌دهند. نقش گیاهان به‌طور گسترده، به‌صورت قاب‌هایی با گلدان‌های پرگل یا شاخه‌های گل، در قالب‌های انتزاعی تجریدی و طبیعت‌گرا، زیبایی وصف‌ناپذیری به دیوارهای محوطه داده است (شکوهیان و شیرازی، ۱۳۸۹: ۹). نقش‌های گیاهی دوره قاجار همچون گذشته به‌صورت افقی، عمودی، مورب و زیگزاک بر زمینه کاشی‌ها رسم شده‌اند. با نگرشی دقیق‌تر معلوم می‌شود که نقش‌مایه کاشی‌ها شامل گل‌های سرخ لندنی معروف به فرنگی، زنبق، رز، شقایق، نیلوفر آبی، زنبق، گل‌های همیشه‌بهار، لاله، یاس و محمدی است که در بین نقوش خودنمایی می‌کنند و هیچ‌یک از آن‌ها در کاشی ترکیب

جدول ۵. نقش انواع گل و گیاهان در دیوار شرقی محوطه کاخ گلستان (نگارنده)

شیوه نگارگری	پالت	ابعاد (سانتی‌متر)	تصویر گل‌ها و گیاهان	نوع کاشی
<p>گرایش طبیعت‌گرایانه، ترسیم دو نوع گل زنبق و رز با هم در خاک، محاط‌شده در کادرهای اسلیمی و ختایی، ترکیب بته‌جقه و نقوش گیاهی با شاخه‌های بسیار نازک و عناصر تزئینی، استفاده از رنگ‌های صورتی و بنفش کم‌رنگ در گل‌ها و رنگ غالب زرد در کادر، استفاده از اصل تناسب و قرینگی، سایه‌روشن و کنتراست رنگی</p>		<p>۱۵*۱۵</p>		هفت‌رنگ

نوع کاشی	تصویر گل‌ها و گیاهان	ابعاد (سانتی‌متر)	پالت	شیوه نگارگری
رنگ		۱۵*۱۵		گرایش طبیعت‌گرایانه، قرارگیری گل‌های فرنگی در گلدان بزرگ پایه‌دار، جزئیات و ریزه‌کاری زیاد در پس‌زمینه سورمه‌ای‌رنگ، الهام از نقوش غربی، اقتباس‌شده از کارت‌های پستی، استفاده از تکنیک سایه‌اندازی و کاربرد هارمونی رنگ‌های گرم و سرد در کنار هم، قرینگی و ابعاد غیرطبیعی
		۱۵*۱۵		گرایش طبیعت‌گرایانه، استفاده از رنگ شاخص زرد به‌عنوان پس‌زمینه با ریزه‌کاری زیاد، ترسیم گل رز لابه‌لای برگ و پیچک‌ها، محاط‌شده درون کادر دایره‌ای شکل صورتی، استفاده از تکنیک سایه‌روشن در گل‌ها برای برجسته‌شدن آن، کنتراست رنگی و قرینگی
		۱۵*۱۵		گرایش طبیعت‌گرایانه، ترکیب گل میخک و رز درون کادر هندسی آبی‌رنگ و پس‌زمینه سفید، ترسیم خوشه‌های انگور بر روی پیچک‌های کنار کادر در کنار طرح‌های شاخ و برگی پییده، کنتراست رنگ، سایه‌اندازی و حجم‌پردازی
		۱۵*۱۵		ترسیم دسته گل تزئین‌شده رز و زنبق همراه برگ، درون پیچکی بزرگ در میان غنچه‌ها و گل‌های ظریف و کوچک، استفاده از تکنیک سایه‌پردازی و حجم‌پردازی برای برجسته‌شدن گل‌های رز، ابعاد غیرواقعی، تضاد، کنتراست
		۱۵*۱۵		ترکیب نقوش بیجان اسلیمی از لحاظ بصری استوارتر، قوی‌تر و ضخیم‌تر در لابه‌لای گل‌وبرگ‌های ظریف کاشی، نقش‌مایه‌های گیاهی متنوع و تزئینی با رنگ‌های تیره و سرد در میان پس‌زمینه روشن و گرم، نمایش برگ و شکوفه‌های اسلیمی در فضا با رنگ‌های متنوع، استفاده از حجم‌پردازی، سایه‌اندازی و تضاد
		۱۵*۱۵		ترکیب نقوش ختایی و شمسه‌ها با گل‌های ظریف و شاداب، استفاده از رنگ فیروزه‌ای و لاجوردی در هنر اسلامی که نمادی از آسمان لایتناهی با آرامش باطنی است (مؤمنی لندی و چیت‌سازیان، ۱۳۹۵: ۸)، جوانه‌زدن برگ‌های تازه از تنه گیاه با تناوبی به‌شکل مارپیچ که با گل‌های ظریف تزئین شده است. استفاده از اصل قرینگی، کنتراست و کاربرد رنگ‌های سرد و گرم در کنار هم



۵-۳. نقش حیوانات

آسایش و امن است. شیر، مقتدر، سلطان، نماد خورشیدی به‌غایت درخشان و سرشار از فضایل و رذایل ناشی از مقام خود، مظهر عقل و عدالت است و با عدالت در وجودش، ضامن قدرت‌های مادی و معنوی است (شوالیه و گبران، ۱۳۸۵: ۱۱۲-۱۱۱). نقش شیروخورشید، در طول تاریخ به‌منزلهٔ خوش‌یمنی، همیشه مدنظر هنرمندان و منجمان بوده است و مفهوم مذهبی این نقش از دوران سجّلوقی به بعد به‌عنوان نماد شیعه در اماکن مذهبی عنوان شده است. در جدول ۶ نمونه‌هایی از انواع حیوانات به تصویر کشیده شده است.

در دوره‌های قبل، اغلب برای نشان‌دادن قدرت و نیروی پادشاه، او را در حال مبارزه و شکار شیر نشان داده‌اند. از دورهٔ غزنویان به بعد، این نقش در ترکیب با خورشید به‌وفور دیده می‌شود و در دورهٔ قاجار این نقش به نماد دولت ایران تبدیل شده است (شکوهیان و شیرازی، ۱۳۸۹: ۹). قدیمی‌ترین مفهوم نمادین شیروخورشید، مفهوم نجومی است که قدمت آن به هزارهٔ چهارم قبل از میلاد برمی‌گردد. از نظر منجمان، زمانی که کوکب در برج اسد (شیر) قرار می‌گیرد، زمان

جدول ۶. نقش انواع حیوانات در دیوار شرقی محوطهٔ کاخ گلستان (نگارنده)

نوع کاشی	تصویر حیوانات	ابعاد (سانتی‌متر)	پالت	شیوهٔ نگارگری
سجّلوقی		۱۰*۱۰		داستان حماسی، گرفت‌وگیر دو حیوان غیرهم‌نوع، دو موجود افسانه‌ای، مبارزهٔ شیر با اژدها، گازگرفتن گردن و کمر حیوان، نمایش حیوانات بین گردش‌های ختایی و بته‌های گل، اژدها با بدنی طولانی و مارگونه، اژدها مظهر شرارت و رذالت، شیر نماد جنگ و نشانهٔ ایزدان جنگ (عبداله و شایسته‌فر، ۱۳۹۲: ۵۱). استفاده از پرسپکتیو، سایه‌اندازی، حجم‌پردازی و کنتراست رنگی
		۱۵*۱۵		حکایات رزمی و حماسی، سوارانی در حال شکار با اسب، نمایش اسب در حال حرکت، اسب مظه‌ری از نجات، پیروزی و رستگاری و سمبولی از آزادی، پایداری، پیروزی، سرعت، سرسختی و غرور (رحیم‌پور، ۱۳۹۴: ۲۳). پرسپکتیو با ابعاد واقعی، سایه‌اندازی، تضاد رنگی، دارای تناسب و رعایت اصل واقع‌گرایی
		۱۵*۱۵		شکار آهو در دشت و کنار رودخانه، در ادبیات عرفانی نماد عارفی عاشق، پاک و بی‌گناه (رحیم‌پور، ۱۳۹۴: ۲۳)، ترسیم خط‌ها به نشانهٔ حرکت سریع آهو، سایه‌پردازی در ترسیم، استفاده از پرسپکتیو (عمق دید) در تصویر، حجم‌پردازی و رعایت اصل تناسب و واقع‌گرایی
		۱۵*۱۵		شخصیت اساطیری، ترسیم دورنما و منظره، صحنهٔ شکار خرس توسط یک فرد، نشان‌دهندهٔ هیبت و دلآوری پهلوان است (رحیم‌پور، ۱۳۹۴: ۲۳)، به‌تصویر کشیدن پستی و بلندی‌های دشت، استفاده از اصل واقع‌گرایی و تناسب، سایه‌اندازی، رنگ‌های گرم، حجم‌پردازی و پرسپکتیو
		۱۵*۱۵		شخصیت اساطیری، تأثیر از نقاشی قهوه‌خانه‌ای، شکار گوزن با شمشیر توسط یک فرد اسب‌سوار، مظهر شکوه و عظمت حکومت، پوشش شرقی، ترسیم لباس با جزئیات و حجم‌پردازی، استفاده از سایه‌اندازی و واقع‌گرایی، وفاداری هنرمند در ابعاد

نوع کاشی	تصویر حیوانات	ابعاد (سانتی‌متر)	پالت	شیوه نگارگری
کاشی کوفی		۱۰*۱۰		شخصیت اساطیری، شکار ببر و گوزن، پرسپکتیو، حجم‌پردازی، درخت در تصویر به‌عنوان سمبلی از زندگی برای اتصال جهان زیرین با ریشه‌هایش و جهان ملکوتی توسط شاخه‌های آن، نشان‌دهنده تحرک و پویایی، استفاده از اصل واقع‌گرایی، حجم‌پردازی و عمق و پرسپکتیو

۳-۶. نقش زن

۱۱۶). نقش زن بالداری به‌عنوان موجودی غیرزمینی، با اندامی انسان‌گونه و بال‌های متفاوت نمادی از فرشته است. بال روی بدن انسان در کاشی‌نگاری‌ها نشانه‌ای از الوهیت، طبیعت روحانی، تحرک، حفاظت و نیروهای فراگیرنده خداست و فرشتگان در دوران قاجار جایگاه مهمی در تصاویر چاپی و در موضوعات مذهبی دارند و یادآور (کوپید) کودک- خدای عشق یونانیان باستان هستند (موسوی و خزایی، ۱۳۸۹: ۵۲۳). شیوه ترسیم زن بالداری به‌عنوان فرشته در کاشی‌های کاخ کاملاً با تصویر زن در خورشید متفاوت است و حالاتی از زن غربی را با تأکید بر قدمت نقش و فراگیری در آثار جهانی و غربی نمایش می‌دهد (همان: ۵۲۴).

۳-۶-۲. نقش زن در قالب خورشید

نقش خورشید با رنگ‌های متنوع به‌عنوان چهره زن به‌صورت جداگانه و یا در پشت شیر پنهان، به تصویر کشیده شده است (پنجه‌باشی و فرهد، ۱۳۹۶: ۵۱۵). چهره‌های انسانی در این تصاویر نسبتاً تخت و شبیه به هم هستند که با کمی سایه، در زیر گردن و گونه‌ها حالت واقعی‌تر به خود گرفته‌اند. جزئیات چهره بر روی کاشی‌ها به‌صورت قرینه، نشان‌دهنده چهره زنان دوره قاجار است که با صورتی مؤنث‌گونه، ابروانی پیوسته، موهای تُنک، کوتاه و مشکی و با چشمان درشت که در دوران قاجار نمادی از زیبایی دانسته می‌شد، به دو دسته شرقی و غربی تقسیم شده است. زن در خورشید نماد زن مشرق‌زمین است که اندام او با توجه به اعتقادات اسلامی‌اش در پشت خورشید پنهان شده و زن در قالب فرشته، با تأثیرپذیری از تفکرات غربی، به‌عنوان یک موجود فرازمینی و خارج از محدودیت‌های نمایشی ترسیم شده است (همان: ۵۲۲). نمونه‌هایی از تصویر زن در جدول ۷ به نمایش گذاشته شده است.

هنرهای تصویری دوره قاجار که به‌علت تعدد تصویر زنان جلوه‌ای زنانه داشت، به موازات سیر هنری و در جهت تحولات اجتماعی و معیارهای زیبایی‌شناسی قرار گرفت. با ادامه این روند، هم‌سو با افزایش فعالیت‌های اجتماعی زنان، تصویری عینی از آن‌ها در گونه‌ها و مضامین مختلف هنری ارائه شده است. تصویر زنان بر روی کاشی‌ها در تعامل هویتی با تصویر زن فرنگی، چهره جدیدی از زن را در این دوره به نمایش گذاشته است. با بررسی کاشی‌های موجود در کاخ، درمی‌یابیم که بیشترین تصویر زن بر روی کاشی‌ها به‌صورت نقش اساطیری فرشته یا خورشید با ابروان پیوسته و آرایش شرقی یا غربی و بدون پوشش یا با پوشش ترسیم شده و در موارد خیلی محدودی تصویر زن فرنگی در یک قاب که بی‌شک تحت تأثیر کارت‌پستال‌های غربی، عکاسی و نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای است، به تصویر کشیده شده است (پنجه‌باشی و فرهد، ۱۳۹۶: ۸). این تصویر به‌دلیل اعتقادات مذهبی ایرانیان نسبت به سایر تصاویر در محوطه کاخ کمتر دیده می‌شود و همواره در دو نقش خورشید و فرشته نمایش داده شده است (رضایی انور، ۱۳۹۹: ۱۲۱).

۳-۶-۱. نقش زن در قالب فرشته

در عصر قاجار نقش فرشته به‌ویژه در هنر نگارگری به‌صورت نقوش متقارن در کاشی‌ها نمود پیدا کرد. کاشی با نقش فرشته به‌عنوان انسان در کاخ گلستان در بعضی قسمت‌ها با حیوان ترکیب شده و نقش اساطیری و غیرزمینی دیو و فرشته را نمایش می‌دهد که بازگوکننده و نمادی از خیر و شر است. فرشته‌های بالداری غالباً برهنه و به‌صورت قرینه نقاشی شده‌اند و تاج کیانی را در میان دست‌های خود نگاه داشته‌اند. در مواردی این فرشته‌ها عبارت «نصر من الله و فتح قریب» و «صاحب الزمان ادرکنی» را پاسداری می‌کنند (همان: ۱۲۱).

جدول ۷. تصویر زن در دیوار شرقی محوطه کاخ گلستان (نگارنده)

نوع کاشی	تصویر نقوش	ابعاد (سانتی‌متر)	پالت	شیوه نگارگری
هفت رنگ		۱۵*۱۵		شخصیت غیرانسانی، آرایش شرقی، نگاه آرام و سنگین، چشمانی درشت، بادامی و کشیده با ابروان تیره، پر و پیوسته، بینی پهن، صورت قرینه، گونه‌های سرخ (پنجه‌بازی و فرهد، ۱۳۹۶: ۵۲۱)، استفاده از خطوط تخت و سالید، بدون حجم‌پردازی
		۱۵*۱۵		شخصیت غیرانسانی، ترکیب چهره سنتی و غربی، آرایش شرقی با صورت گرد، قرارگیری چهره در خورشید که از هاله تقدس و نورانی الهام گرفته شده است (پنجه‌بازی و فرهد، ۱۳۹۶: ۵۲۱). استفاده از خطوط تخت و سالید، بدون عمق دید و پرسپکتیو
		۱۰*۱۰		شخصیت اساطیری، موجود فرازمینی و خارج از محدودیت‌های نمایشی، جنسیت مونث در غالب فرشته، حالت پرواز و معلق بودن در آسمان، آرایش غربی، پوشش اروپایی، بال‌های کوچک، الهام‌گرفته از پرندگان، صورت‌های کج، نگاه خارج از تصویر (پنجه‌بازی و فرهد، ۱۳۹۶: ۵۲۵)، استفاده از رنگ‌های گرم، رعایت اصل قرینگی، پرسپکتیو و عمق دید و حجم‌پردازی برای درک بهتر صحنه

۳-۷. نقوش روایتی

این نقوش شامل نقش‌هایی از کتب ادبی، مذهبی و یا داستان‌های اساطیری و حماسی است. داستان‌های شاهنامه خصوصاً نبرد رستم با دیو سفید و جنگ رستم و سهراب، شاهنامه فردوسی، هزار و یک شب، پنج گنج نظامی و متون ادبی نیز روی کاشی‌ها ترسیم شده است. از ویژگی‌های آثار حماسی می‌توان به وزن و ریتم هیجانی و پرطنین آن اشاره کرد. این ویژگی در نگاره‌ها از طریق پوشش، سلاح و لوازم رزم جنگجویان، پیچ‌وتاب‌های تند و همچنین نحوه به‌کارگیری رنگ نشان داده شده است (عبداله و شایسته‌فر، ۱۳۹۲:

۴۸). نقوش روایتی که به‌نوعی زندگی روزمره را به نمایش می‌گذارند، عبارتند از: مجالس بزم، مجالس شکار و جنگ، گردش در گلدشت و صحرا، صحنه‌هایی از حرمسرا، مجالس درس پیر و جوانان، گردش و سفر با اسب، که البته زندگی طبقه حاکم و اقشار خاصی از جامعه را منعکس می‌کند و تا حدی وضعیت فرهنگی و اجتماعی آن‌ها را نشان می‌دهد و به زندگی و فعالیت افراد فرودست جامعه نظر کمتری دارد (رضایی انور، ۱۳۹۹: ۱۱۷). نمونه‌هایی از نقوش روایتی در جدول ۸ به نمایش گذاشته شده است.

جدول ۸. تصاویر روایتی در دیوار شرقی محوطه کاخ گلستان (نگارنده)

نوع کاشی	تصویر نقوش	ابعاد (سانتی متر)	پالت	شیوه نگارگری
هنر رنگ		۱۵*۱۵		سلاطین قاجاری اسب سوار در حال شکار پلنگ با شمشیر، مظهر نیروهای خیر و شر و تقابل فصل‌ها (بزدانی و خسروی بیژانم، ۱۴۰۰: ۱۷۱)، ترسیم کوه‌ها در دوردست و استفاده از پرسپکتیو (عمق دید) و واقع گرایی، حجم‌پردازی، القای هیجان جبهه‌های نبرد با رنگ‌های متفاوت
		۱۵*۱۵		صف نوازندگان خواجه برای مراسم بزم و شادی شاه، پوشش غربی، اونیفرم‌های یکسان، گونه‌های سرخ، آسمان آبی در پشت‌زمینه خواجهگان، رعایت اصل تناسب، واقع گرایی و حجم‌پردازی
		۱۵*۱۵		نمایش شکار و اقتدار سیاسی، پوشش‌های غربی، چین‌وشکن لباس‌ها به شیوه رئالیستی با سربند و کلاه، عمارت در دوردست برای اتراق و استراحت، جنگاوری که جنبه نمادین و قدرت‌نمایی دارد، سایه‌پردازی در لباس، حجم‌پردازی، واقع گرایی، هنرمند وفادار در ابعاد، پرسپکتیو و عمق دید
		۱۰*۱۰		نبرد رستم و دیو سفید در دشت، تداوم مبارزه حق و باطل، نماد خیر و شر، دیو سپید در این حماسه مشابه نفس اماره (مؤمنی لندی و چیت‌سازیان، ۱۳۹۵: ۱۰)، پرسپکتیو غیرواقعی، سایه‌اندازی، حجم‌پردازی، استفاده از رنگ‌های گرم و سرد در کنار هم
		۱۰*۱۰		داستان بزمی، محتوای باستانی، دورنما و منظره، حضور نوازندگان و رامشگران در حال نوازندگی و دست‌افشانی، نمایش شخصیت‌ها به شکل سه‌رخ، تداعی حس تحرک و پویایی، رعایت اصل تناسب و واقع گرایی، حجم‌پردازی، پرسپکتیو و عمق دید

۸-۳. نقش مناظر ساختمانی شهر

تمایل هنرمندان دوره قاجار در بهره‌گیری از ساختار نقاشی غرب، سبب شکل‌گیری مبانی تصویری قاجار در استفاده از



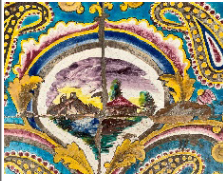

پرسپکتیو سه‌بعدی، دورنمایی و شبیه‌سازی ساختمان‌ها و مناظر شهری و روستایی با استفاده از شیوه رنگ‌روغن در ایران شده است (اسدیپور، ۱۳۹۳: ۹). هنرمند کاشی‌نگار

در لچکی‌های یک قاب بزرگ و یا در طاق‌نماهایی با نقوش اسلیمی و ختایی تصویر شده‌اند (رضایی انور، ۱۳۹۹: ۱۱۶). نمونه‌هایی از نقش مناظر در جدول ۹ به نمایش گذاشته شده است.

با آزادی بیشتری در این دوره به مضامین جدید، از جمله طبیعت و مناظری به‌شیوه معماری اروپایی، مانند کلیساها و کاخ‌ها پرداخته است (ابراهیم‌زاده و سهیلی، ۱۳۹۹: ۱۰). این شیوه ترسیم، مشابه با کارت‌پستال‌های اروپایی بوده است که گاه به‌صورت مجزا با قاب‌های هندسی در مرکز کاشی یا

جدول ۹. نقش مناظر متفاوت در دیوار شرقی محوطه کاخ گلستان (نگارنده)

شبه‌نگارگری	پالت	ابعاد (سانتی‌متر)	تصویر نقوش	نوع کاشی
اقتباس از تمبرها، عکس‌ها و کارت‌پستال‌های اروپایی، نمایش رودخانه در میان دو ساختمان منتهی به مقبره، انعکاس درختان در آب، استفاده از پرسپکتیو و عمق دید، دورنمایی، واقع‌گرایی، سایه‌اندازی، تناسب و تقارن		۱۵*۱۵		رنگ سبز
عمارت در دوردست و قایق بر روی آب در جلوی آن (القای پرسپکتیو)، نمایش خانه‌ها بر روی آب، تلاقی آسمان و دریا، نشان‌دادن سبزیگی در اطراف خانه‌ها، استفاده از رنگ‌های سرد و گرم در کنار هم، دارای دورنما، عمق و تناسب		۱۵*۱۵		
محاط کردن تصویر در قاب بیضی‌شکل، استفاده از تکنیک رنگ‌روغن، حضور پل بر روی آب، نمایش رودخانه نزدیک انظار، نشان‌دادن لحظه غروب در مرز میان کوه و آسمان، بهره‌گیری از فن پرسپکتیو، دورنما، واقع‌گرایی		۱۵*۱۵		
نمایش خانه‌های اعیانی در نزدیک آب، ماهی‌گیری افراد، ماهی نماد برکت و باروری، اشاره به حیات و زندگی (مؤمنی لندی و چیت‌سازیان، ۱۳۹۵: ۱۳)، دارای عمق و پرسپکتیو، دورنما، سایه‌اندازی، حجم‌پردازی و بدون قرینگی		۱۵*۱۵		
تصویر منظره‌ای از یک پل بر روی رودخانه‌ای در اروپا، تقلید از کارت‌پستال‌های خارجی و هنر عکاسی و مناظر اروپایی (سامانیان و دیگران، ۱۳۹۳: ۶۳)، ایجاد عمق و پرسپکتیو، دورنما، واقع‌گرایی		۱۵*۱۵		

نوع کاشی	تصویر نقوش	ابعاد (سانتی‌متر)	پالت	شیوه نگارگری
زرق و برق		۱۵*۱۵		تصویر یکی از کاخ‌های ناصرالدین‌شاه در میان دشت و کوه، قاب‌شده و محصور در بین گل‌های ریز و ظریف، استفاده از فن پرسپکتیو، دورنمایی، سایه‌اندازی، استفاده از رنگ‌های گرم و سرد
		۱۵*۱۵		تصاویر کوچکی از مناظر در میان طرح‌های اسلیمی و ختایی در پس‌زمینه، تکرار و قرینگی در کل کاشی، بهره‌گیری از اصل پرسپکتیو و عمق دید، تناسب و استفاده از رنگ‌های گرم

نتیجه‌گیری

یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های هنر در فرهنگ اسلامی ایران، ارتباط با نمادگرایی و رمزپردازی است که محصول آن، اندیشه و تفکری است که در آثار هنری، از جمله کاشی‌کاری به وجود آمده و بیانگر هویت یک ملت است. دوره قاجار را می‌توان عصر نوآوری و تحول در زمینه هنر و معماری دانست. در این دوره اتفاقات اساسی رخ داد که درباریان و افراد مرفه جامعه پاسخگویی به این نیازها را در الگوبرداری از شیوه‌ها و روش‌های غربی می‌دانستند. افزایش ارتباطات و مراوده با غرب علاوه بر آشنایی هنر ایران با مغرب‌زمین، منجر به ایجاد هنری تلفیقی از عناصر بومی ایران و اروپا شد. هنر قاجار در پی حفظ هنر اصیل و سنتی خود از یکسو و تأثیرپذیری از هنر و معماری غرب از سوی دیگر، تحول فرهنگی و دانش جدیدی را به وجود آورد. هنرمند قاجار در پی رسیدن به هنری نو جسارت می‌کند، ساختارها را می‌شکند و در قالبی نو، عناصر و جزئیات نقاشی را به تصویر می‌کشد. در دوره قاجار به‌طور گسترده، پیوند میان کاشی‌کاری و معماری به‌شدت افزایش یافته و به‌عنوان یک تزئین‌پرکاربرد بر بستر جامعه، در بسیاری از مکان‌ها، جلوه‌گر شده است. کاخ گلستان به‌عنوان مرکز پادشاهی قاجار، از نظر کاشی‌نگاری و تزئینات، یک فرهنگ تصویری در حیطه کاشی‌کاری است. از این‌رو در این پژوهش به مطالعه نقش‌نگاره‌های موجود در محوطه شرقی کاخ، از جمله منابع الهام، شیوه نگارگری، عناصر تصویری و نقش‌مایه‌های هرکدام پرداخته شده است. در پاسخ به پرسش اول پژوهش، ابتدا با مطالعه کتابخانه‌ای و میدانی دریافتیم که عناصر نقاشی‌شده در این محوطه را می‌توان به

هشت دسته کلی و ۲۰ دسته جزئی طبقه‌بندی کرد که با دقت و ظرافت زیادی به تصویر کشیده شده است. این نقش‌ها شامل نقش‌نگاره‌های هندسی، نقش پرندگان (طراحی‌شده در قابی جداگانه، ترکیب با گیاهان، ترکیب با میوه‌ها) نقش میوه‌ها (طراحی‌شده در قابی جداگانه، ترکیب با گیاهان و گل‌ها) نقش گل‌ها (طراحی‌شده در قابی جداگانه، در گلدان‌های بزرگ با پایه و یا بدون پایه، به‌صورت پیچک در اطراف یا در حاشیه)، نقش حیوانات، نقش زن (طراحی‌شده در قالب فرشته و خورشید)، نقوش روایتی (جنگ بین دو فرد و یا شکار، تصویر بزم و شادی افراد) و نقش مناظر و ساختمان‌ها. تمامی این نقوش، همچون دفتری مصور، تاریخ قاجار را روایت می‌کند و نشانگر فرهنگ غنی و کهن ایرانی است. کاشی‌ها به‌صورت تک و یا در چیدمان‌های متوالی عمودی و افقی بر دیوارها نصب شده‌اند و ابعادشان با توجه به محتوا و نقش متفاوت است. در مجموع این کاشی‌ها از نظر شکل، کیفیت ساخت، لعاب و مضمون دارای تنوع زیادی است که در آن سرزندگی، نشاط و نوآوری موج می‌زند. استفاده از نقش‌نگاره‌های هندسی در این قسمت تمام سطوح را زیر پوشش خود گرفته و با تکنیک رنگ کاملاً تخت و سالید و در حالتی از سادگی روحانی ترسیم شده است؛ اما در سایر نقوش، انبوهی از رنگ‌ها و نقش‌ها با هدفی مشخص و جزئیات و ریزه‌کاری‌های بسیار با برگ‌های به‌هم‌پیچیده و سبک‌دار (استیلیزه) بر سطوح دیوار نقش شده‌اند و با استفاده از تکنیک سایه‌روشن و حجم‌پردازی، زیبایی خیره‌کننده‌ای به محیط داده‌اند. در دوره قاجار نقش‌مایه‌های گلدانی با محوریت عناصر طبیعت‌گرا، چون انواع میوه‌ها، گل‌ها، حیوانات و پرندگان، نقش

اصلی کاشی‌هاست و نقوش هندسی بسیار کم دیده می‌شود. در پاسخ به پرسش دوم این پژوهش، با بررسی و مشاهده کاشی‌های محوطه، پس از جمع‌آوری تمامی نقش و نگارها از کتب و مقاله‌های معتبر، ابتدا نگارگر بسیار متأثر از فن عکاسی، نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای، تمبر و کارت‌پستال، نقش‌مایه‌های متنوعی را که سابقه‌ای در گذشته نداشته بر روی کاشی‌ها به تصویر کشیده که تعدادی از آن‌ها در جدول ۱ آمده است. نگاه هنرمند در دوره قاجار مبتنی بر هنر غربی، طبیعت‌گرایی با انعکاس واقعی و عین به عین است که با تأثیرپذیری از آن، کاشی‌ها را با همان جزئیات و ریزه‌کاری تداعی کرده است. آنچه در نقش نگاره‌ها حائز اهمیت است این است که هنرمند در آن تقلید صرف نکرده؛ بلکه با تخیل خود توانسته تصاویر بامفهومی را به نمایش بگذارد؛ به طوری که هر بخش به‌تنهایی روایت‌کننده داستان‌های اساطیری، حماسی، مذهبی است. شیوه نگارگری محوطه شرقی کاخ گلستان با کاشی‌های متنوع و رنگارنگی به‌شیوه هفت‌رنگ، زیرلعابی و با اصول قرینه‌سازی نگارگری شده‌اند. توجه به نور و سایه در ایجاد عمق‌نمایی، پرسپکتیو غربی، فضاسازی سه‌بعدی و دورنماسازی در پس‌زمینه، اثر گذاشته و آن را دچار تغییرات بسیاری کرده است. نقش‌مایه‌ها، نمایش تضادها و کنتراست‌های تاریک و روشن در لایه‌های مختلف، زیبایی خیره‌کننده‌ای به ارمغان آورده است. در این دوران به‌تدریج شکل تثبیت‌شده کاشی‌های بخش شرقی کاخ به‌صورت مربع‌های ۱۰*۱۰ و ۱۵*۱۵ ظاهر می‌شود و رنگ غالب آن‌ها زرد، قهوه‌ای، صورتی و قرمز است که متناسب با فرهنگ این دوره به تصویر کشیده شده است. در اکثر کاشی‌ها رنگ زرد به‌عنوان زمینه، سطوح را می‌پوشاند؛ پس از آن آبی فیروزه‌ای و قرمز به‌طور وسیع‌تر و رنگ‌های مشکی، صورتی، سبز در تزئین گل‌ها و گیاهان، پرندگان، میوه‌ها، نقش‌های اسلیمی و هندسی و حیوانات با لعاب شفاف بی‌رنگ به کار می‌روند.

کاشی‌نگاره‌های دوره قاجار (مطالعه موردی: کاشی‌نگاره‌های خانه دکتر محسن مقدم)، جلوه هنر، شماره ۲، ص. ۱۸-۷.

- ابراهیمی، حمیدرضا (۱۳۴۸). *راهنمای تمبرهای ایران: قاجار، پهلوی، جمهوری اسلامی*. تهران: آروبیج ایرانیان.

- اسدیپور، علی (۱۳۹۳). «تحلیل ماهیت و ساختار بازنمایی فضای شهری در کاشی‌کاری قاجاری (مورد مطالعه: کاخ گلستان تهران)». *پژوهش‌های منظر شهر*، شماره ۱، ص. ۱۶-۷.

- اسکارچیا، جیان روبرتو (۱۳۷۶). *اماکن هنری ایران*. مترجم: یعقوب آژند، تهران: مولی.

- افشارمهاجر، کامران (۱۳۸۴). *هنرمند ایرانی و مدرنیسم*. تهران: دانشگاه هنر.

- بمانیان، محمدرضا؛ مؤمنی، کوروش؛ سلطان‌زاده، حسین (۱۳۹۰). «بررسی تطبیقی نقوش کاشی‌کاری دو مسجد مدرسه چهارباغ و سید اصفهان». *مطالعات تطبیقی هنر*، شماره ۲، ص. ۱۶-۱.

- پنجه‌باشی، الهه؛ فرهد، فرنیا (۱۳۹۶). «خورشید و فرشته، نمادی از زن در کاشی‌های کاخ گلستان». *زن در فرهنگ و هنر (پژوهش زنان)*، شماره ۴، ص. ۵۲۸-۵۱۱.

- حشمتی، احمدرضا؛ دولت‌آبادی، فریبرز (۱۳۹۹). «مقدمه‌ای بر شناخت معماری کاخ‌های تهران در دوره قاجار». *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، شماره ۴، ص. ۱۸۳-۱۶۷.

- حاتم، جمشید. (۱۳۸۷). *نگاهی به نقاشی قاجار*. نقش مایه، (۲)۱، ۲۹-۳۶.

- خوبی، سمینه؛ لاری، مریم (۱۳۹۷). «میوه‌نگاری در کاشی‌های کاخ گلستان». *اثر*، شماره ۳۹، ص. ۴۰-۲۹.

- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران.

- ذکاء، یحیی (۱۳۷۶). *عکاسان پیشگام در ایران: سیر تحول عکاسی در دوران قاجاریه*. تهران: علمی فرهنگی.

- رحیم‌پور، شهدخت (۱۳۹۴). «بررسی جایگاه اسب از اسطوره تا تداوم نقش آن بر فرش». *نگارینه هنر اسلامی*، شماره ۶، ص. ۲۱-۳۶.

- رضایی‌انور، مریم (۱۳۹۹). «بررسی طرح در کاشی‌کاری دوره قاجار در تهران (مطالعه موردی: کاخ موزه گلستان)». *شبک*، شماره ۳، ص. ۳۱۱-۱۲۲.

- رضایی نبی، سیدمهدی؛ صالحی تبریزی، منا (۱۳۹۱). «بررسی نفوذ معماری نئوکلاسیک اروپا در معماری معاصر

منابع

- آژند، یعقوب (۱۳۸۹). *نگارگری ایران*. تهران: مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.

- ابراهیم‌زاده، سیدوحید؛ سهیلی، جمال‌الدین (۱۳۹۹). «مطالعه تطبیقی منظومه‌های غنایی عاشقانه ادبیات ایران در

- عدل، شهریار؛ اورکاد، برنار (۱۳۷۷). *تهران پایتخت ۲۰۰ ساله*. مترجمان: فاطمه وثوقی خزایی و ابوالحسن سروقدمقدم، تهران: انجمن ایران شناسی فرانسه در ایران، ص ۴۵۷.

- فربود، فریناز؛ سهیلی راد، فهیمه (۱۳۸۲). «بررسی تطبیقی سیمرغ در متون ادبی حماسی و عرفانی». *هنر (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران)*، شماره ۵۶، ص. ۴۳-۲۳.

- موسوی، طاهر؛ خزایی، محمد (۱۳۸۹). «فرشته و دیو در آثار چاپ سنگی قاجاری». *ماه هنر*، شماره ۱۳۸۹، ص ۴-۴۳.

- مؤمنی لندی، مهناز؛ چیت سزایان، امیرحسین (۱۳۹۵). «نگاهی بر عناصر نمادین کاشی نگاره های قاجار کرمان (مطالعه موردی ده اثر)». *نگارینه هنر اسلامی*، شماره ۴، ص. ۱۱-۱۸.

- میرعزیزی، سید محمود (۱۴۰۰). «بررسی تأثیرات ادبیات غنایی بر نقوش کاشی نگاره های هفت رنگ موجود در کاخ موزه گلستان». *هنرهای تجسمی (هنرهای زیبا)*، شماره ۳، ص. ۱۱۹-۱۲۷.

- یزدانی، ملیکا؛ خسروی بیژانم، فرهاد (۱۴۰۰). «طبقه بندی نقوش کاشی هفت رنگ دوره قاجار در صحن های حرم مطهر رضوی». *مطالعات فرهنگی- اجتماعی خراسان*، شماره ۲، ص. ۱۴۳-۱۷۶.

- www.Nlai.ir

- www.Qajarwoman.org

- <https://tehranica.info/attraction>

ایران در پایگاه حکومت تهران دوره ی ناصری». *انجمن مهندسان معمار تبریز، اولین همایش ملی اندیشه ها و فناوری های نو در معماری، تبریز*، ص ۱۶۷-۱۸۳.

- رهنورد، زهرا (۱۳۸۶). «تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: نگارگری». *مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، تهران*، شماره ۱، ص ۱۸۳-۳۳۷.

- ریاضی، محمدرضا (۱۳۹۵). *کاشی کاری قاجار*. جلد یکم، تهران: یساوولی.

- زارعی، کریم؛ شاملو، غلامرضا؛ حمیدی منش، تقی (۱۳۹۷). «تبیین نقش تأثیرگذار قهوه خانه در جریان شکل گیری نقاشی قهوه خانه ای». *مطالعات باستان شناسی پارسه*، شماره ۲، ص. ۱۵۹-۱۴۳.

- سامانیان، صمد؛ میرعزیزی، محمود؛ صادق پور فیروزآباد، ابوالفضل (۱۳۹۳). «بررسی مضامین تصویری کاشی های نقش برجسته موجود در تالار اصلی کاخ موزه گلستان». *هنرهای زیبا*، شماره ۱، ص. ۷۲-۵۹.

- سیف، هادی (۱۳۷۹). *نقاشی روی گچ*. تهران: سروش.

- شریفی، محمد (۱۳۸۸). *فرهنگ ادبیات فارسی*. تهران: معین.

- شکوهیان، غلامعلی؛ شیرازی، علی اصغر (۱۳۸۹). «بررسی و طبقه بندی نقاشی های دیواری باغ ارم شیراز در دوره قاجار». *نگره*، شماره ۱۶، ص. ۴۲-۲۷.

- شمیم، علی اصغر (۱۳۸۷). *ایران در دوره سلطنت قاجار*. تهران: بهزاد.

- شوالیه، ژان؛ گربان، آلن (۱۳۸۵). *فرهنگ نمادها*. مترجم: سودابه فضایی، تهران: جیحون.

- صباغ پور، طیبه؛ شایسته فر، مهناز (۱۳۸۹). «بررسی نقش مایه نمادین پرند در فرش های صفویه و قاجار از نظر شکل و محتوا». *نگره*، سال پنجم، شماره ۱۴، ص. ۴۹-۳۹.

- عبدالحسینی، امیر؛ حامدی، محمدحسن (۱۳۹۹). «نقاشی قهوه خانه». *در گزیده مقالات و گفت گوها، به کوشش احسان مجیدی تیرداد، تهران: آبان*.

- عبدالله، ندا؛ شایسته فر، مهناز (۱۳۹۲). «نقش و نماد اژدها در نگارگری ایرانی». *دانشکده هنر شوستر (دانشگاه شهید چمران اهواز)*، شماره ۴، ص ۴۳-۹۲.

A reading on the art of tile painting in the Qajar period (a case study of the eastern enclosure of Golestan Palace)

Fahime Tafakori¹, Iman MirahojaeianHosseini², Alireza Taheri Moghaddam³

1- Master's student of Interior Architecture, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad, Iran.

2- Assistant Professor, Department of Architecture, Ferdows Institute of Higher Education, Mashhad, Iran.
(Corresponding Author)

3- PhD student of Analytical and Comparative History of Islamic Art, University of Art, Tehran, Iran.

DOI: 10.22077/NIA.2024.7322.1832

Abstract

Qajar art, being in the process of transition from traditionalism to modernity, has characteristics in the field of content and material, which has made it attractive for studies. As one of the decorative arts of this period, the art of tiling is also of special importance. Golestan Palace is one of the oldest and most important royal buildings of the Qajar period, which has many tile decorations. The tiles of the eastern enclosure of the palace, like an illustrated notebook, have displayed the features and socio-political conditions of the Qajar era. Therefore, the study and investigation of these motifs sheds light on many issues related to the art of the Qajar period, and by knowing the characteristics of each, the existing research gap can be covered to some extent. In this regard, the aim of this research is to investigate and classify each of the motifs of the eastern enclosure of the palace and to analyze the meaning of each one in the form of a table. Based on this, the questions raised are as follows: 1. What are the visual elements and motifs used in the tile paintings? 2. What are the sources of inspiration and painting methods used by tile painters in the palace? The research method of the current research is qualitative and the method of collecting information is library. The results of this research show that in the eastern area of the palace, the paintings are divided into eight general categories, birds, fruits, flowers, animals, women, narrative motifs, landscapes and buildings, each of which is influenced by photography techniques, coffee house paintings, stamps and postcards. They describe a story from the Qajar period. After categorizing the motifs, we found that the various and colorful tiles were painted with the principles of projection, and by observing the principle of perspective, shadow and light, they created great realism for the viewer.

Key words: Qajar, Golestan Palace, tile, Naqsh Mayeh, tile painting.

1- Email: F.Tafakori@ferdowsmashhad.ac.ir

2- Email: i.mirshojaeianhosseini@ferdowsmashhad.ac.ir

3- Email: alirezataherimoghaddam@gmail.com